
A TÖRTÉNETI SZEMÉLYNÉVKUTATÁS TERMINOLÓGIÁJÁHOZ

1. Terminológiai problémák a történeti személynévkutatásban. – A történeti személynévkutatás egyik központi témája a családnevek kialakulásának kérdése. Ennek kapcsán szinte minden kutató beleütközött a tisztázatlan terminológiai problémákba, melyek két gócpont körül csoportosulnak: 1. a nem keresztény egyelemű név és 2. a család-név kialakulását megelőző átmeneti névformák megnevezése. Egyes „névegységek” megnevezésére nehezen sikerül megfelelő terminust találni, másokra több is él párhuzamosan a szakirodalomban. Az okok között felfedezhetjük a megnevezés szemléleti háttérének különbségeit éppúgy, mint a tulajdonnévtípusok rendszerbe rendeződésének figyelmen kívül hagyását. A következőkben röviden áttekintem e terminológiai sokszínűséget és annak okait, majd pedig egy lehetséges megoldást is igyekszem találni a problémára.

2. Egyén név, keresztnév, utónév. – A szakirodalomban hagyományosan az egyelemű és két- (vagy több)elemű névadás korszakáról szokás beszélni a személynévtörténet kapcsán. Az egyelemű névadás a családnevek kialakulásáig tart, s a kereszténység felvétele előtti időszakot is magában foglalja. Az egyelemű név megnevezésére a leg-egyszerűbb megoldás a már hagyományos *keresztnév* lenne, hiszen az egyelemű név származását tekintve megegyezik a későbbi kételemű nevek keresztnévi elemével: a kételemű név második eleme az egyelemű név mellé alakult ki. A kereszténységhez erőteljesen kötődő *keresztnév* terminus azonban az államalapítás előtti időkre, az Árpád-korra és az Anjou-kor első felére vonatkozólag a világi és az egyházi nevek egyidejű jelenléte miatt félreérthető lehet. A másik lehetséges választás az *utónév*. Ez viszont HAJDÚ MIHÁLY szerint „kényszeredett” is (2003: 346); ennél nagyobb gond azonban vele az, hogy csak a kételemű névben értelmezhető, az említett korszakra tehát nem alkalmazható; ráadásul a névelemeknek a magyarban jellemző sorrendiségére utal. Ez a tárgyalt időszakra már csak azért sem fogadható el, mert a magyar személynévek történetében hosszú ideig jelentős eltérés volt az írott és a szóbeli névhasználat között: a neveket sokáig legtöbbször latin megfelelőjükkel vagy alkalmilag latinosítva, a latinnak megfelelő, azaz a magyarral ellentétes sorrendben jegyezték fel (pl. 1332: *filiam [...] Nicolai claudi de Calidis*, AO. 2: 598). Hogy élőszóban kezdettől fogva a magyar jelzős szerkezetnek megfelelő sorrend lehetett használatos, arra az olyan (feltehetőleg csak írásban létrejött, élőszóban ilyen formában nem használt) helynevek szolgáltatnak bizonyítékot, mint az *Ernefyastephana-paulia* (1322; AO. 2: 45), *Deseufiastephana-loka*, *Gywrynfiamarkloka* (1337; AO. 3: 331) stb., sőt igazi ritkaságként személynévet is találhatunk magyaros sorrendben feljegyezve: *Nogmiklous* (1302; AO. 1: 28).

Az *egyelemű név* terminus szintén nem alkalmazható a fogalom kifejezésére, hiszen a családnév kialakulását közvetlenül megelőző időszakban használata már nem logikus: ekkorra ugyanis a korábban egyelemű névhez újabb elemek kapcsolódtak; így a személy megjelölése már nem tekinthető egyeleműnek. Mivel azonban a *kételemű név*-en a családnév + keresztnév kapcsolatot szokás érteni, továbbá mivel a családnév kialakulása előtti

névalakulatok gyakran kettőnél több elemből állnak (l. pl. a fent említett *Nicolai claudi de Calidis*-t), az *egy-* és *kételemű név* terminusok sem jelenthetnek megoldást.

Már csak azért sem, mert bár a személynévkutatásban régóta kialakult hagyományuk van, s az angol szakirodalom is következetesen az *element* kifejezést használja ebben a funkcióban (vö. pl. MATTHEWS 1966, REANEY 1967), az *elem* homonímiát alkot a HOFFMANN-féle névelemzési rendszer (vö. HOFFMANN 1993) *névelem* terminusával. Míg e rendszernek csak a helynévkutatásban volt szerepe, a homonímia nem volt zavaró, egy ideje azonban már a személynévkutatásban is sikerrel alkalmazzák (l. pl. FEHÉR 2002, 2003; N. FODOR 2008b, CsnVégSz.).

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 44) a korábban bemutatott problémák elkerülésére a *személynév* helyett – feltehetőleg az *anthroponimá*-t alapul véve – bevezette az *embernév* terminust minden olyan névfajtára, amely embert jelöl, a *személynév* terminust pedig a *kereszt-* vagy *utónév* helyett alkalmazta. Kezdeményezése azonban nem talált követőkre; ennek oka egyrészt az lehet, hogy a *személynév* megszokottól eltérő használata könnyen félreértésekhez vezethet, másrészt nem egyeztethető össze a nemzetközi terminológiával, melyben a nálunk megszokott jelentésben használatos a *personal name*, *Personenname* stb. terminus.

FEHÉRTÓI KATALIN (1969) a fenti eshetőségeket elvetve az *egyéni név* terminust használta; HAJDÚ MIHÁLY ennek egyszerűsített *egyénnév* változatát javasolta a kérdéses fogalom megnevezésére (l. HAJDÚ 1984–1985, 2003: 347). E terminus némileg megtévesztő, hiszen minden személynév egy egyén neve; létjogosultságát mégis magyarázhatja a mögötte meghúzódó szemléleti háttér. Az *egyénnév* ugyanis az *utónév*-hez hasonlóan egyfajta viszonyt fejez ki, s a *családnév*-hez képest értelmezhető: míg a családnéven a megnevezett személy az egész családjával osztozik, az egyénnév csak őt jelöli meg; az egyénnév legfőbb funkciója a névviselő egyedítése, kijelölése, a családnév ezzel szemben ún. nexus-név (vö. HOFFMANN 2008: 11), vagyis az azonosítás mellett legfőbb funkciója a genetikai összetartozás kifejezése. Ennek köszönhetően ez a terminus a családnévek kialakulása előtti névformák tárgyalásában a *keresztnév*-nél és az *utónév*-nél jobban alkalmazható, hiszen sem sorrendiségre, sem elemszáma nem utal, így, bár nem problémamentes, a többi itt tárgyaltnál használhatóbbnak ítéltető.

3. Körülírás, megkülönböztető névelem és családnév

3.1. Korábbi terminológiai megoldások. – A legnagyobb terminológiai zűrzavar a családnév kialakulása előtti átmeneti névformák megnevezésében tapasztalható; ráadásul a terminológia tisztázatlansága kronológiai problémákkal is összefügg. A magyar családnévek keletkezésének pontos idejét illetően ugyanis igen nagy eltéréseket tapasztalunk a kutatói vélemények között. MELICH JÁNOS szerint (1943: 271) például már a 13. századtól vannak családnéveink; KÁLMÁN BÉLA (1979: 9) a 14. század elejére teszi kialakulásuk kezdetét, HAJDÚ MIHÁLY szerint (2003: 738) viszont a 14. század elejére már általánossá is vált a családnévviselés. MOLLAY KÁROLY (1938: 8) a soproni nevek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy a családnévek 1500 körülre alakultak ki. N. FODOR JÁNOS megállapítása szerint (2008a: 43–6) a 15. század közepén (legalábbis Kisvárdán és a Várdai-uradalomban) már a lakosság 40-50%-a bizonyíthatóan rendelkezett családnévvel. FÜGEDI ERIK (1957) és LÉVAI BÉLA (1984–1985) is úgy vélte, hogy a 15. század közepén már a parasztság körében is léteztek családnévek. BÁLINT SÁNDOR (1963: 6–7)

hasnolón a 15. század derekára tette a családnév-használat elterjedését, e nevek megszlárdulásáról azonban véleménye szerint még nem beszélhetünk. SZABÓ ISTVÁN Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromait tanulmányozva úgy vélte, hogy 1522-ben már a jobbágyok körében is általánosak voltak a családnévek (SZABÓ 1954: 9–11; a nevek feldolgozását l. KÁLMÁN 1961). MIKESY SÁNDOR (1959: 82) szintén a 16. század első felére datálta a családnévek kialakulását, és GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2008, 2009) vizsgálatai is azt támasztották alá, hogy a 16. század elejére a foglalkozásnévi eredetű nevek jó része már családnév lehetett. MÁLYUSZ ELEMÉR (1926: 378) szerint azonban az ekkori nevek még nem nevezhetők családnévnek; KUBINYI ANDRÁS (2003: 111) is legfeljebb a legfelső réteg neveit tekinti annak. SZÉKELY GYÖRGY (1967) szerint a családnévek elterjedése egészen a 17. századig elhúzódhatott; MEZŐ ANDRÁS (1970: 28) pedig csak a 17–18. századra tette a szabályosan öröklődő névrendszer kialakulását hazánkban.

E jelentős eltérések egyik oka, hogy a családnévek kialakulása meglehetősen hosszú folyamat volt, melyet időben három fő szakaszra oszthatunk. Mint a fenti megfogalmazásból is kitűnik, egyes kutatók már e folyamat elejétől családnévekről beszélnek, mások csak a végpontjától számítják, a legtöbben pedig valamikor a kettő közé teszik a családnévek kialakulását. Az említett szakaszok egymástól való elhatárolása persze csak hozzávetőlegesen lehetséges, hiszen az időbeli változás mellett az egymás mellett élő különböző változatokkal is számolnunk kell: a változás nem egyszerre zajlott le az egyes társadalmi rétegekben; emellett a névviselő neme és a szövegkörnyezet is hatással volt az írásban megjelenő nevek szerkezetére.

A folyamat kezdetén – gyakran csak a szövegösszefüggés megteremtése érdekében vagy tájékoztató-magyarázó céllal – forrásainkban az egyén névhez különböző jelzők (ritkábban egyéb mondattani szerepben álló kiegészítések) kapcsolódtak. Ezeket alkalmi voltuk miatt még nem tekinthetjük a tényleges személynév részének. A második szakaszban e sokféleségből kialakult néhány, egymástól többé-kevésbé jól elkülöníthető, megkülönböztető funkciójú típus: *filius*-os, *de* + helyneves, *dictus*-os és *de generé*-s, valamint ezek latin elem nélküli változatai (*filius* nélküli apanév birtokos esetben vagy birtokos személyjellel; helynév *-i* képzővel, ritkábban anélkül; „*dictus*-os név” *dictus* nélkül).

E típusok megnevezése szintén problémás. Fontos lenne, hogy rendszerszerűségüket hangsúlyozva egységes szemlélet alapján alkossuk meg a terminusokat. Az egyik lehetőség a formai elveket, a másik a jelentést veszi alapul, teljesen kielégítő eredmény azonban mindeddig nem született. A jelentés alapján történő megnevezés az apanévi, a helynévi és a nemzetségnévi típus esetében nem, a negyedik csoportban azonban már komoly problémákat okoz. Ez ugyanis sokféle motivációt egyesíthet (pl. külső vagy belső tulajdonság, foglalkozás, származás). Megnevezésére viszonylag elterjedt a szakirodalomban a *ragadványnév* terminus; ennek problémáit l. később. NAGY GYULA (1872: 489–90) korai próbálkozása volt a *melléknév dictus*-szal. A *melléknév* azonban már egy grammatikai kategória nevével való interferenciája miatt szerencsés, másrészt arra utal, hogy e névforma az egyén név mellett másodlagos szerepet tölt be, ez pedig a többi típusra is igaz. Ráadásul a latin kiegészítés miatt keveredik a formai és a motivációs szempont, továbbá kirekesztődnek e típus *dictus* nélküli tagjai.

A forma alapján történő elnevezés a latin kiegészítőkre épít (*filius*-os, *de*-s, *dictus*-os és *de generé*-s típusok), így azonban elsikkad az a tény, hogy mindegyik típusnak vannak egyéb változatai is (l. fent). Mivel erre a problémára mindeddig nem találtam megoldást, a következőkben jobb híján a formai alapú megnevezéseket használom, ezeket

minden hiányosságuk ellenére is használhatóbbnak találva a másik lehetőségnél. Amennyiben nem a teljes típusokról, csupán azon alcsoportjaikról van szó, melyek tartalmazzák az adott latin kiegészítőt, a *szűkebben értett* megszorítással élek (pl. *szűkebben értett filius-os nevek*).

Az itt bemutatott típusokba sorolható elemek egy ideig még cserélődhetnek az egyénnevek mellett, akár egy oklevélben belül is, illetve gyakran kettő vagy több is kapcsolódhatott hozzájuk. Harmadik lépésként már csak egy-egy ilyen elem csatlakozott az egyénnévhez, majd a család többi tagját is kezdték ezzel jelölni, generációkon keresztül is, vagyis az említett elem öröklődővé vált: korábbi, sajátosságjelölő szerepe helyett nexusnév lett belőle (vö. HOFFMANN 2008: 10–11). A vélemények fenti felso- rakoztatásából is láthatjuk, hogy némelyek a családnevek kialakulását csak az egyén- névhez kapcsolódó elemek öröklődésétől számítják, mások viszont már ezen elemek megjelenésétől; emellett egyesek már az öröklődő elemek első igazolható jelenlététől, mások viszont csak az öröklődő névrendszer teljes, minden névviselőre kiterjedő ki- alakulásától beszélnek családnevekről. Az eltérések valójában nemcsak szemléletiek: az egyénnévhez kapcsolódó elemek megnevezésének eltérései, vagyis terminológiai ellentétek is állnak a háttérükben. A legkorábbi korszakot megjelölő MELICH JÁNOS ugyanis már az alkalmilag az egyénnévhez kapcsolódó elemeket is családneveknek te- kintette, a legkésőbbi időszakot említő MEZŐ ANDRÁS viszont még a néhány generáció- nyira öröklődő, de azután megváltozó elemeket sem tartotta annak. A probléma tehát az egyénnévhez kapcsolódó elem változástörténetében, illetve változékonyságában, a három szakaszhoz kapcsolható megnevezésekben keresendő.

A legkönnyebb dolgunk a végeredmény megnevezésével van. Erre a névfajtára két hagyományos elnevezéssel rendelkezünk: a korábbi *vezetéknev*-vel és a 19. században keletkező *családnev*-vel (vö. TESZ. *vezet, család* a., ill. N. FODOR 2008a: 25). Ezeket egymás szinonimáiként szokás használni az egyénnév mellett álló, öröklődő névelemre, annyi megkötéssel, hogy az előbbit az *utónév*, az utóbbit pedig a *keresztnev* „párjának” tekintjük. A *vezetéknev* és az *utónév* a hivatalos nyelvhasználat alapján is összetarto- zik, de szemléleti háttérük is azonos: mindkettő egy nagyobb egység részeként értel- meződik, és ezen belüli sorrendiséget tükröz. A *keresztnev* és a *családnev* azonban már nem függ így össze: az előbbi ideológiai-vallási, az utóbbi pedig a nexusnévi szerepre utaló, tehát funkcionális alapú megnevezés, s az előző kettővel ellentétben (önmagá- ban) egyik sem utal olyasmire, hogy az adott névtípus egy nagyobb egész része lenne.

A *családnev* terminusnak az adott névfajta öröklődéséhez való kötése ugyanakkor mind a családnevek használatának hivatalossá tétele (1787) előtti, mind pedig az utána következő időre vonatkozólag vet fel kérdéseket. A 14. század második felében és a 15. században ugyanis nem volt ritka, hogy a családnevek egyik generációról a másikra ugyan öröklődtek, utána viszont megváltoztak; mint ahogy az is előfordult, hogy egyidőben ugyan több, de nem az összes családtag viselte az adott névelemet (l. pl. a Vas vagy a Gyáli családot; vö. FEHÉRTÓI 1969: 33–4; SLÍZ 2008a: 130, 2010: 151–2). Ez fel- veti azt a kérdést, hogy nem kellene-e az öröklődés kritériumát úgy szűkítenünk, hogy legalább három nemzedékre ki kelljen terjednie (1. nemzedék mint első névviselő, 2–3. mint névöröklő), emellett a néven a család minden tagja osztozzon (ez nagyjából egybe- esne a korábban látott MEZŐ-féle értelmezéssel). Bár még ez a megszorítás sem tudna mit kezdeni azzal, hogy a családnev egészen a 18. század végéig, sőt az egyházi anyakönyvi bejegyzések névfordításait is beleértve egészen az állami anyakönyvezés bevezetéséig

(1895) akár a sokadik generációban is megváltozhatott, tehát erről az oldalról nézve még így sem lenne eléggé szigorú a megkötés. Másrészt viszont éppen túlzott szigor nyilvánulna meg benne, hiszen kizárnánk vele a családnevek közül például a hivatalos családnév-változtatással keletkezett, de a következő generáció által ismét megváltoztatott, vagy viselőjével együtt kihalt, vagy a névváltoztató családtagjai által fel nem vett neveket. A névváltoztatások esetében további problémaként azt is meg kell jegyeznünk, hogy az újonnan felvett nevek mögött legtöbbször nem fedezhető fel a *családnév* terminus által kifejezett családi viszony, vagyis – legalábbis a név keletkezésekor – nem beszélhetünk nexusnévi funkcióról. Ugyanez mondható el a talált gyermekeknek adott családnevekről is. (Vö. FARKAS 2010b.)

Ennél is nagyobb gondot jelent azonban az öröklődés előtti névformák megnevezése. MELICH (1943: 271), mint láttuk, ezeket is családnévként kezeli, habár különbséget tesz *legrégibb családnevek* és *kialakult nevek* között. Jóval korábban SZARVAS GÁBOR (1885: 418) viszont már egyértelműen elválasztja őket az öröklődő névelemektől, s grammatikai szerepükből kiindulva *jelzőnév*-nek nevezi őket. BENKŐ (1949) a *másodlagos név*, illetve *névelem* kifejezést használja rájuk, a jelzővel az egyén névhez viszonyítva kialakulásuk idejét és szerepük „fontosságát”. A *ragadványnév* többeknél, így PÓR ANTALNÁL (1891: 184–5), MELICHNÉL (1943: 273), BENKÓNÉL (1949: 9), KNEZSÁNÁL (1965) és FEHÉRTÓINÁL (1965, 1969 stb.) is előkerül, de eltérő fogalmak megnevezésére. PÓR, BENKŐ és FEHÉRTÓI kizárólag a *dictus*-os típus megjelölésére használja, a többiek viszont annak valamely alcsoportjára – ők ugyanis több és másképp tagolt jelentéstani-motivációs csoportot állítottak fel. Ez a terminus ráadásul ismét egy újabb nézőpont, a keletkezés módja alapján született. Használata ellen már az is elegendő érv, hogy különböző szerzőknél mást és mást jelöl meg; emellett már lefoglaltódott egy másik névtípus, a családnév hivatalossá válása után a családnév, a keresztnév vagy a becenév, illetve a családnév + keresztnév mellett vagy helyett megjelenő nem hivatalos név megnevezésére, így használata többszörösen is zavart okoz a személynévrendszer terminológiájában.¹ (E névrendszer terminológiájának esetlegességét, zavarosságát és ellentmondásait jórészt ugyanis, mint korábban jeleztem, éppen az okozza, hogy a megnevezések rendszertől függetlenül, különböző szemléletmódok alapján, egy-egy szűkebb területre, névtípusra koncentrálnak születtek.)

J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 51) a *családnév* és a *vezetéknév* gazdaságosság szempontjából fölösleges szinonimitását kihasználva ezekre a névformákra a *vezetéknév* terminust alkalmazza: meghatározása szerint a vezetéknév a személynév melletti második, állandósult elem, függetlenül attól, hogy öröklődik-e vagy sem, a családnév pedig az öröklődő vezetéknév. (Bár munkájának bibliográfiájában nem szerepel, talán hatott e felfogásra REANEY monográfiájának [1967] terminológiája, melyben hasonló törekvéssel találkozunk. Az angolban ugyanis a *surname* és a *family name* terminusok szinonimaként használatosak ’családnév’ jelentésben, REANEY viszont következetesen elkülöníti őket: a *family name* nála nem más, mint az öröklődő *surname*.) Amellett azonban, hogy

¹ Azonos keletkezésmódjukat és funkciójukat tekintve ugyan logikus lenne a családnév kialakulása előtti és utáni nem hivatalos, megkülönböztetőnek nevezhető céllal született névformák megnevezése *ragadványnév*-ként, az időbeli elhatárolhatóság érdekében azonban érdemes külön terminussal elválasztanunk őket. Ezt indokolja az is, hogy az előbbiekből az idők folyamán családnevek váltak, az utóbbiak viszont a családnevekkel egyenértékű névkategóriát alkotnak.

a két közhasználatú terminus átértelmezése zavart okozhat a szakirodalom értelmezésében, az is probléma, hogy ez a felosztás kizárólag a kételemű névben értelmezhető, holott eredeti célja éppen a kételemű nevek kialakulása előtti névformák megnevezési gondjainak megoldása lett volna. Egy, a 14. századra jellemző névszerkezetben (pl. 1323: *magnificus vir magister Mykch filius Mychaelis de genere Akus magister tawarnicorum domine regine [...] comes de Sarus et de Zemlyn*; AO. 2: 99) vajon hány vezetéknevet kellene elkülönítenünk?

A szakirodalomban FEHÉRTÓI KATALINra hivatkozva a még nem öröklődő elem megnevezésére mára leginkább a *megkülönböztető név* terjedt el, holott maga a szerző másképpen definiálta terminusát: „Ezért használom összefoglalóan a *megkülönböztető név* kifejezést, mivel anyaggyűjtésemben szerepel minden olyan kételemű név, melynek második eleme magyarnak tűnik (keresztnev, helynév, köznév), *dictus*-szal vagy anélkül kapcsolódik az egyelemű névhez, azonban *filius* és *de* szócska felhasználása nélkül” (FEHÉRTÓI 1969: 5, a szerző kiemelései; vö. FEHÉRTÓI 1970: 153). A *megkülönböztető név* tehát az említettek közül csak az egyik (a *dictus*-os) típust jelöli teljes egészében, a többiből pedig formai érvek alapján kizárt bizonyos latinos formákat és egyéb idegen nyelvi (pl. német vagy szláv) elemeket, míg másokat benne hagyott (pl. a magyarosnak tekintett, *filius* nélküli apanévet). Az idegen nyelvű elemek kizárása esetén azonban a *dictus*-t tartalmazó neveket sem lehetne a *megkülönböztető* nevek közé sorolni; emellett a formális szempontnak a korabeli adatok is ellentmondanak: ugyanazt a személyt az oklevelekben egyszer jelölhetik *filius* + apanévvvel, másszor pedig *filius* nélküli apanévvvel (pl. 1337: *Stephanus filius Frank*, AO. 3: 324; 1341: *Stephanus Frank iudex*, AO. 4: 123). Ráadásul gyakran nemcsak a „*filius* és a *de* szócska” szerepel latinul a nevekben, hanem ugyanaz az elem egyszer magyarul, egyszer pedig latinul jelenik meg; pl. 1307: *Johannes dictus Feketew* (AO. 1: 126) és 1334: *Johannes niger* (AO. 3: 116), 1330: *magistrum Lucachium dictum Nemeth* (AO. 2: 457) és 1331: *magistro Lucachio theotonico castellano de Bolduaku* (AO. 2: 572). Hasonlóképpen vélekedik N. FODOR JÁNOS is (2008a: 35–6), kiemelve, hogy „a latin névformák kizárása a *megkülönböztető* nevek (sőt családnevek) közül nem minden esetben indokolt”. Mivel a 14. századi névszerkezetekre semmi sem jellemző kevésbé, mint az állandóság, a formai szempontok alkalmazása rájuk véleményem szerint nem csak esetenként, hanem soha nem szerencsés megoldás. Ráadásul a *megkülönböztető*nek nevezhető funkció éppúgy jellemző a FEHÉRTÓI által kizárt *filius*-os és *de*-s nevekre is, mint a többire (sőt a tulajdonnévre is általában; ez a későbbiekben általam jobb híján javasolt *megkülönböztető névelem* terminusnak is hátránya). A helyzetet tovább bonyolítja, hogy J. SOLTÉSZ KATALIN (1979: 55–6) a *megkülönböztető név* terminust egészen más fogalom megjelölésére használja: azokra a névelemekre, amelyek a családnév + keresztnév együtteséhez járulnak, amikor e kettő már nem elegendő az azonosításhoz. Ezek közé sorolja az *Ecsedi Kovács* típusú nevek helynévi eredetű elemét, illetve a ragadványneveket is.

A családnév kialakulása előtti névformák kérdése N. FODOR JÁNOS (2008a: 28–36) disszertációjában is megjelenik. Nála két terminussal találkozunk HAJDÚ MIHÁLYra és FEHÉRTÓI KATALINra hivatkozva: a *körülírás*-sal és a *megkülönböztető név*-vel. Az előbbi „az az átmeneti névforma, amely az egyének pontosabb identifikálása, azonosíthatósága érdekében írásban kiegészítő elemeket (információkat) kapcsol az egyelemű névhez a XIII. század elejétől” (N. FODOR 2008a: 28). Típusai a következők: apanév, nemzetségnév,

tisztságra vagy foglalkozásra utaló latin köznév, *de* + helynév és *dictus*-os név. A *megkülönböztető név* (N. FODOR 2008a: 33–4) nagyjából a FEHÉRTÓI-féle megjelölést követi azzal a fentebb már említett kiegészítéssel, hogy a latin elemeket sem zárja ki minden esetben, kirekeszti viszont a *dictus*-os nevek két alcsoportját: az egyik „a hivatalos egyelemű névnek ténylegesen használt becézett” alakja (pl. *Abrae dicti Abychk*), a másik, amikor két egyelemű nevet kapcsol össze a *dictus* (pl. *Jacobus dictus Kopoz*). (Természetesen a *hivatalos* itt inkább a névnek a hivatalos iratokban szokásos latin vagy latinosított alakját jelenti, hiszen anyakönyvezés hiányában nem beszélhetünk a mai értelemben vett hivatalos névről; a *becézett* pedig pusztán formailag értendő: a megrövidült név kicsinyítő-becéző képzővel van ellátva, funkciója azonban nem feltétlenül a becézés – így a fenti példában az azonos nevű apától való megkülönböztetés motiválta e névalak használatát; vö. RÁ CZ 1956a, 1956b: 50, 1960: 148; PAPP 1958: 454; B. LŐRINCZY 1962: 30–3; SZÉKELY 1970: 203; SLÍZ 2010: 39.) E két alcsoport kizárásának alapja az, hogy tagjai nem az egyénnevet kiegészítő, a névviselő valamely jellemzőjét megragadó, megkülönböztető célú elemek, hanem vagy az egyénnév változatai, vagy maguk is egyénnevek. A *körülírás* tehát, mint látjuk, N. FODORNÁL az a legtágabb kategória, amelybe beletartoznak a megkülönböztető nevek és az abból kizárt egyéb kiegészítő elemek. Ez a terminológia sem nyújt azonban megoldást minden problémára. Egyrészt a *körülírás* félreérthető, mivel N. FODOR – úgy tűnik – nem veszi figyelembe, hogy egy egyénnévhez gyakran több kiegészítő elem kapcsolódik: így egy olyan adat, mint a *magister Sebus filius Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio* (1338; AO. 3: 456), a fentiek szerint négy körülírást tartalmazna (1. *magister*, 2. *filius Abrae*, 3. *dicti Abychk*, 4. *de Sancto Georgio*). Ebből az 1–2. Sebesre, a 3. Ábrahámra vonatkozik, a 4. pedig mindkettőjükre vonatkoztatható, holott maga a *körülírás* sokkal logikusabban érthető a teljes idézett adatra, mint a benne lévő egyes elemekre. Másrészt a *megkülönböztető név* kifejezés *név* tagja tévesen azt sugallja, hogy ez az elem ugyanolyan önállósággal bír, mint az egyénnév, miközben definíciójában implicite az ellenkezője fogalmazódik meg (ti. *kiegészítő elem*).

További érv a *megkülönböztető név* terminussal szemben, hogy semmi sem indokolhatja a megkülönböztető céllal használt elemek egyetlen típusának a többi közül külön névvel való kiemelését, ezáltal gyakorlatilag a többi fölé emelését. Ez a tendencia FEHÉRTÓI megkülönböztető neves munkájával indult el, szubjektívnek, illetve kellőképpen nem megokoltnak tűnő indítékok alapján, mint a következő, hosszabb idézetekből kiolvashatjuk: „[A szűkebben értett *filius*-os] típusnak a feldolgozását nem tartottam feladatommak, noha az egyéni név, keresztnév alakulására, a korszak névdivatára bizonyára igen hasznos felvilágosítással szolgálhatna. A statisztikai feldolgozás pedig megmutathatná e típus gyakoriságát a többi kételemű forma között. Azonban e csoportba tartozó neveknek, illetőleg – és ezt hangsúlyozni kívánom – e neveket viselő személyeknek a »kitermelése« a XIV. századi anyagból, továbbá azonosításuk olyan munkatöbbletet jelentett volna, amely a dolgozat célkitűzését messze meghaladná” (FEHÉRTÓI 1969: 4). „A nemzetségnevek e korszakban nem fordulnak elő olyan nagy számban, hogy azokat érdemes lett volna feldolgozni. A XIV. század végére a társadalmi és gazdasági átalakulás következményeképpen – mondhatni – teljesen kihaltak, a családnév alakulásában nem játszottak meghatározó szerepet. [...] Az egyelemű név mellett egy ragadványnév feltüntetése: ez az a típus, mely számomra a legszínesebbnek tűnik, nemcsak azért, mert – további bontásban – emberi tulajdonságot, nemzetiséget, foglalkozást jelenthet, hanem ennek a csoportnak, illetőleg névtípusnak az alakulását, fejlődését, családnévvé válását jóval problematikusabbnak tartom

az előző három típushoz képest, ugyanakkor viszont talán éppen ez a csoport játszotta a legnagyobb szerepet a családnév kialakulásában” (FEHÉRTÓI 1969: 5).

Ezek szerint a kizárás indokai között szerepel a rendelkezésre álló adatok mennyisége, vélhető fontosságuk a családnév kialakulásában, illetve változatosságuk. Ezen érvek egy részének továbbélése a szakirodalomban a *dictus*-os nevek jelentőségének eltűléséhez, a többi típus leértékelődéséhez vezetett.

A másik, szintén FEHÉRTÓI-tól (1969: 4–5) kiinduló érv a *dictus*-os nevek előtérbe helyezése mellett az volt, hogy a (szűkebben értett) *filius*-os és *de*-s típus az oklevelezési gyakorlat terméke. Ebből következik, hogy előszóban feltehetőleg nem voltak használatosak, szemben a *dictus*-os nevekkel, melyeknek latin összetevője (‘valaminek mondott’) utal a feltehető előszóbeli használatra. (Természetesen az idézett *dictus niger*-hez hasonló, teljes egészében latin elemek esetében valamilyen magyar megfelelő írásbeli fordításával lehet dolgunk.) De miért kellene kisebb jelentőséget tulajdonítanunk a pusztán írásbeli névformáknak, mint az előszóbelieknek? Különösen akkor érezhetjük jogosnak ezt a felvetést, ha felidézünk, hogy többek szerint az oklevelezés a legjelentősebb vagy legalábbis az egyik oka lehetett a családnév kialakulásának (vö. MELICH 1943, MIKESY 1959, REANEY 1967: 314–5, HANKS–HODGES 1988: vii, HAJDÚ 2003: 735, SLÍZ 2008b). Ma is van eltérés a hivatalos és a nem hivatalos névhasználat között; tekintve, hogy a középkorban a személynevek többnyire hivatalos céllal kerültek írott szövegbe, a vizsgált korszak írott: előszóbeli szembenállása bizonyos értelemben megfeleltethető a mai hivatalos: magán oppozíciónak. Ha ezt elfogadjuk, még feltűnőbbé válik az oklevelezési gyakorlat által kialakított típusok leértékelése, hiszen a mai névhasználat vizsgálatakor fel sem merül az efféle értékelő attitűd (vagy ha igen, éppen ellenkezőleg, a hivatalos név magasabbra értékelésével).

3.2. A felmerült problémák megoldására javasolt új szemlélet és terminológia. –

A probléma megoldása véleményem szerint abban rejlik, hogy egyrészt a családnév kialakulásának három (időben egymásra következő, de bizonyos időszakban még egymás mellett is élő) szakaszát terminológiailag világosan el kell választanunk egymástól, másrészt pedig az egyénnevet és a hozzá kapcsolódó egyéb elemeket a második szakasztól kezdve együttesen egy nagyobb egység, egy ún. *névszerkezet* részeként kell kezel-nünk. Ezzel a terminussal, illetve a *körülírás* másképp értelmezésével és a mögöttük álló, jobb híján talán holisztikusnak nevezhető szemlélettel egyrészt az egyén név mellett álló minden névformátípus azonos figyelmet kap, másrészt megoldhatjuk azt a fent jelzett problémát, hogy egy szerkezetben több egyén név is előfordul, s az egyik elem az egyikre, a másik pedig a másikra vonatkozik. Az ilyen esetekben valójában ugyanis az történik, hogy egy névszerkezet beékelődik egy másik névszerkezetbe. A korábban említett adatban például (a névszerkezeteket szögletes zárójellel és alsó indexszel elhatárolva) a következőképpen: [*magister Sebus filius [Abrae dicti Abychk]₂ de Sancto Georgio*]₁ vagy [*magister Sebus filius [Abrae dicti Abychk de Sancto Georgio]₂*]₁ (1338; AO. 3: 456). Emellett világossá tehető a névszerkezetben szereplő elemek egymáshoz viszonyított súlya és önállósági foka. Ezt segíti a több sebből vérző *megkülönböztető név* helyett két új (vagy inkább felújított és új módon definiált) terminus, a *megkülönböztető névelem* és a *névkiegészítő elem* bevezetése.

3.2.1. A körülírás. – *Körülírás*-ról leginkább az első szakaszban érdemes beszélni, amikor az egyénnév mellett kiegészítő elemek jelennek meg a pontosabb megjelölés érdekében; e terminus logikusan nem az egyes kiegészítő elemeket, hanem a teljes szerkezetet jelöli. *Körülírás* (illetve valójában két körülírás) például a következő: *nobiles domine filie Simonis de genere Kachych [...] relictæ Botyz magni Annus vocata et relictæ Nicolai fratris eiusdem Batyz Ilwna nominata* (1323, AO. 2: 226). A névszerkezetekhez képest (jellemzőiket l. alább) feltűnő benne, hogy az egyénnév – a *vocata*-val kiegészülve, amely semmiképp sem tekinthető a névhez tartozónak² – csak a kiegészítő elemek után következik, holott a nevek a latin szórend szerint jobbra bővülnek (névszerkezetként tehát a következőképp kellene állnia: **nobiles domine Annus filie Simonis de genere Kachych...*). Szintén jellemző a körülírásra, hogy a megjelölt személyt gyakran egyszerre több másik személyhez (ebben az esetben az apához és a férjhez) viszonyítva jelöli meg. Ezenkívül a kiegészítő elemek többféle mondattani szerepet is betölthetnek.

A körülírások a férfinevek esetében a 14. század elejére már többnyire átadták helyüket a névszerkezeteknek, bár bizonyos esetekben később is találkozhatunk velük. Például egy család tagjainak leírásakor általában csak az elsőnek említett személy szerepel névszerkezettel, a többi pedig hozzá viszonyítva, körülírással, vagy egy rövidebb névszerkezetet tartalmazó körülírással: *in persona magnifici viri Thome woyuode Transsilvani filii Farkasii, magistrorum Nicolai dicti Kona et Michaelis Posoniensis ecclesie prepositi filiorum eiusdem woyvode* (1333; AO. 3: 44). Az alsóbb társadalmi rétegekbe tartozóknál sem ritka még ekkor a körülírás.

A női nevek esetében viszont jelentős késést figyelhetünk meg. A nőket jelölő körülírások ugyanis kevésbé játszottak szerepet a családnevek kialakulásában; azok elterjedése körükben a férfiaknál már többé-kevésbé megszilárdult szerkezet mintájára történt. Családnévviselésük (vagyis hogy a hajadonok apjuk, a férjes asszonyok pedig házastársuk családnévét viselik), társadalmi és jogi helyzetük lenyomata, és az itt bemutatott körülírások módjának és elemeinek egyenes következménye (bővebben l. SLÍZ 2010: 178–81).

3.2.2. A névszerkezet. – A második időszakban a körülírások mellett már nagy mennyiségben vannak jelen az ún. *névszerkezet*-ek. Ezeket azért érdemes elválasztani a körülírásoktól, mert funkciójuk erősen különbözik tőlük: míg a körülírásban csak az egyénnév számít valóban névnek, a többi elem csak az információszolgáltatás kedvéért kapcsolódik hozzá alkalmilag, a névszerkezet már együttesen, valódi névként jelöli meg a kérdéses személyt (természetesen csak írásban; arról, hogy élőszóban hogyan nevezték meg a névviselőt, legfeljebb sejtéseink vannak), és a körülírásban látottal ellentétben a névviselőt csak egyetlen másik személyhez viszonyítja (ha viszonyítja egyáltalán bárkihez is). Hogy a névszerkezet már nem alkalmi képződmény, az is tükrözi, hogy minden esetben legfeljebb háromféle, eltérő fontosságú elemből épülhet fel: 1. egyénnév, 2. megkülönböztető névelem, 3. névkiegészítő elem. Ezek megnevezése magában hordozza fontosságuk jelzését is.

² A *vocata*, *nomine*, *nominata* stb. csak látszólag feleltethető meg a *dictus*-nak. Míg ugyanis a *dictus* funkciója az, hogy az egyénnévhez egy másik elemet kapcsoljon (pl. 'a Lengyelnek mondott János'), a fentiek az egyénnevet vezetik be (pl. 'az Annának nevezett özvegy'). A *dictus* tehát a később definiálandó névszerkezet része, a fent említettek viszont a körülírás jellemző alkotórészei.

1. Az egyén név a szerkezet magva, grammatikailag pedig az alaptag: sosem hiányozhat a névszerkezetből (az egy személy megjelölésére önmagában használt *relicta Petri* típus tehát nem névszerkezet, hanem körülírás, hiszen nem szerepel benne a megjelölt személy egyénneve); emellett történetileg a legkorábbi, és a névszerkezet elemei közül ez az egyedüli, amely önmagában állva is jelölheti a személyt – ezért megilleti az önállóságra utaló *-név* utótag.

2. Az általam használt, MEZŐ ANDRÁSTól átvett *megkülönböztető névelem* terminus (1970: 78) jóval tágabb a FEHÉRTÓI- vagy N. FODOR-féle *megkülönböztető név*-nél: a névszerkezetnek nemcsak a magyar, hanem a latin nyelvű tulajdonnévi elemei³ is beletartoznak, és nemcsak a *dictus*-os vagy anélküli típus, hanem a *filius*-szal vagy anélkül álló apaneves (ritkábban más rokon nevét tartalmazó) elemek, a *de*-vel vagy anélkül kapcsolt helynevek és a *de generé*-vel vagy *de generacioné*-val kapcsolt nemzetségnevek is. Ezeket együttesen egyébként FEHÉRTÓI is hasonlóan, *megkülönböztető elem*-ként nevezi meg, bár időnként maga is keveri a terminusokat: „Összefoglalásképpen igen hasznos lenne annak megállapítása, hogy a megkülönböztető nevek e három nagy csoportja: személynévekből, helynevekből, köznevekből származó elemek milyen arányban fordulnak elő az összegyűjtött anyagban” (FEHÉRTÓI 1969: 17). Mivel a korábbi oldalakon (9–17) a megkülönböztető elemek típusait tárgyalta, köztük olyanokat is, mint a szűkebben értett *filius*-os vagy *de*-s, melyeket a megkülönböztető nevek közül kizárt, nyilvánvaló, hogy itt valójában a megkülönböztető elemek három nagy csoportjáról van szó.

A *megkülönböztető névelem* terminus *-elem* utótagja a *megkülönböztető név*-vel szemben azt hangsúlyozza, hogy egy névszerkezet részéről van szó: a *filius Frank*, a *de Buda* vagy a *dictus Fekete* önmagában nem tekinthető névnek, hiszen szerepüket csupán a névszerkezeten belül tölthetik be, vagyis nem állhatnak önmagukban, egyén név nélkül. (Más kérdés, hogy a *Buda* vagy *Budai* és a *Fekete* élőszóban önmagukban is szolgálhattak-e az adott személy megnevezésére. A *Buda* és a *Fekete* bizonyosan; ebben az esetben azonban inkább világi egyén névként kellene értelmeznünk őket.) A *megkülönböztető névelem* terminus hátránya viszont, mint korábban utaltam rá, hogy összekeverhető a HOFFMANN-féle névelemzési rendszer *névelem* terminusával, bár a kettő között jelentős az eltérés: az előbbi egy névszerkezet formailag egy vagy több lexémából álló, de funkcionálisan egyetlen jelentésmozzanatot magába foglaló része, a HOFFMANN-féle terminus ezzel szemben a névbe tartozó lexémákat és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat takarja (vö. HOFFMANN 1993: 44). Szóba jöhetne még a hasonlóképp egy egész részét kifejező *névrész* terminus, amelynek homonímiája a HOFFMANN-féle *névrész*-szel első pillantásra nem okozna problémát, hiszen a *dictus Fekete*, *de Buda*, *filius Frank* mind egyetlen szemantikai jegyet fejez ki. A *dictus*-os nevek között azonban a HOFFMANNI értelemben vett kétrészesek is előfordulhatnak, ahogyan N. FODOR JÁNOS arra a *Hamarvarga*, *Nagybátor* stb. családnevek kapcsán felhívta a figyelmet (2008b: 293–4), ezért e

³ A *Johannes dictus Lengen* (1324; AO. 2: 171) típusú névszerkezetek megkülönböztető néveleme ugyan közszoói eredetű, de éppen a *dictus* hívja fel a figyelmet arra, hogy a névszerkezetekben már tulajdonnévként használják őket: 'a Lengyelnek mondott János', vagyis az a János, akit Lengyel-nek neveznek.

terminus sem lenne jobb az előzőnél. Mivel erre a problémára még nem találtam megoldást, a továbbiakban egyelőre maradok a *megkülönböztető névelem*-nél.

A megkülönböztető névelem a körülírásban szereplő kiegészítő elemekkel szemben a név részének tekintendő, mivel egy személy többszöri említésekor kevés variációval ismétlődő, meghatározott típusai vannak. Ezenkívül típusonként rögzült, meghatározott grammatikai viszonyban áll a névvel, míg a körülírásban szereplő kiegészítő elemek grammatikai viszonyai esetenként változnak. A terminus használatát másfelől az indokolja, hogy e névelemek még csak egy adott személy nevéhez kötődnek, családtagjai és leszármazottai nevéhez nem. Nem nevezhetők tehát *családnév*-nek, hiszen esetükben a családnévség legfőbb kritériuma, az öröklődés nem teljesül. Egy egyénnévhez egyszerre több megkülönböztető névelem is kapcsolódhat, akár mindhárom típus is megjelenhet a névszerkezetben, sőt egy-egy típusból kettő is feltűnhet (pl. 1337: *Chanad filium comitis Thome filii Pangracii*; AO. 3: 383). Ez utóbbiak azonban már a körülírás és a névszerkezet határán mozognak, hiszen minél több megkülönböztető névelem kapcsolódik az egyénnévhez, annál jobban gyöngül a névszerkezet névszerűsége (a prototipikus név ugyanis egyelemű; minél több elemből áll tehát egy név, annál kevésbé tipikus). Ráadásul a kétszeres *filius* esetében már egy második személy is megjelenik a viszonyításban, ami szintén erősíti a körülírással jellegzetes jelleget. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ilyenkor nem teljesen ugyanarról van szó, mint a körülírás esetében: a fenti női névben a nőt viszonyították két személyhez (az apjához és a férjéhez), Csanád példájában viszont Csanádot az apjához, Tamáshoz, Tamást pedig az ő apjához, Pongráchoz. Kitűnik ez egyrészt a *filius* ragozásából, másrészt pedig abból, hogy nem az 'unoka' jelentésű, Csanádra vonatkozó *nepos*, hanem a Tamásra vonatkozó *filius* alkot a *Pangracius*-szal birtokos szerkezetet. Valójában tehát itt is egyetlen személyhez viszonyítják a névviselőt (Csanádot), szemben a körülírással. Mindezek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a körülírás és a névszerkezet elhatárolása nem mindig egyértelmű; a kevésbé tipikus esetekben a kutató megítélésétől függ.

3. A névszerkezet legkisebb önállósággal rendelkező, a megkülönböztető névelemhez hasonlóan fakultatív elemei a méltóságra (*magister*, *magnificus vir*, *domina* stb.) vagy a névviselő által betöltött hivatalra, tisztségre, foglalkozásra (*comes*, *iudex curie* stb.) utaló *névkiegészítő elem*-ek (pl. 1303: *Stephanus palatinus filius Iriney Bani*, AO. 1: 51; 1306: *domina fynta filia Comitis Leonardi consorte Johannis filij stephani*, AO. 1: 119). A megnevezésben a név tag „áthelyeződése” a jelzőbe a *megkülönböztető névelem* terminushoz képest világosan jelzi, hogy nem tulajdonnevekkel van dolgunk, hanem olyan közszói elemekkel, melyeknek a szerepe a tulajdonnévi rész kiegészítése egyéb információkkal. Ezeket HAJDÚ MIHÁLY véleményéhez (1999: 276) csatlakozva a névszerkezet részének tekintem, mivel az egyénnév mellett ezek is szorosan hozzátartoznak az oklevélben szereplő személy (ön)meghatározásához. Önállóan ezek sem állhatnak tulajdonnévi szerepben. A megkülönböztető névelemektől való elhatárolásukat – szófaji különbségeik mellett – egyrészt az indokolja, hogy míg azok (kezdetben ritkábban, később egyre gyakrabban) magyarul is megjelenhetnek a névszerkezetben, ezek mindig latinul szerepelnek. Másrészt ezek szinte sosem válhattak öröklődővé, vagyis csak a legritkébb esetben vált belőlük a későbbiekben családnév, szemben a megkülönböztető névelemekkel, melyek a családnevek közvetlen előzményei voltak.

Kivétel persze mindkét kategóriában akad. A megkülönböztető névelemek közül a *de generé*-sből, azaz a nemzetségnévből később nemigen alakult családnév. (A CsnSz.-ben ugyan találunk néhány olyan családnevet, amelynek motivációi között szerepel a

nemzetségre való utalás, ezek jó része azonban a nemzetség nevével egyező világi egyén-névre is visszavezethető, sőt sokkal inkább arra – pl. *Etre, Koppány, Osl, Szemere* –, mások *dictus*-os névre vagy világi egyénnévre – pl. *Csupor, Garázda* –, megint mások pedig akár világi egyénnévre, akár helynévre – pl. *Győr, Pozsony, Szalók*; vö. CsnVégSz. 185.) A *de genere*-s típus a megkülönböztető névelemek közül a legkevésbé névszerű. Már ERDÉLYI LÁSZLÓ is hosszúnak, nehézkesnek és túlzottan tág jelentésűnek tartotta, s úgy gondolta, a *de*-s típus éppen ennek a felváltására született meg (1932: 3–6). A nemzetség-név divatja szerinte 1210–1250 közé tehető (1932: 6), utána fokozatosan csökkent a forrásokban feltüntetett nemzetségnevek száma, így a 14. század elejére már viszonylag ritkán fordultak elő. N. FODOR JÁNOS a Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágát vizsgálva például 1305-ből találta az utolsó ilyen alakot (2004: 34). Ekkorra ugyanis a nemzetségek már erősen felbomlóban voltak. Ezt a folyamatot ráadásul az Anjouk politikája is gyorsította: Károly Róbert még csak kivételesen adományozott egyeseknek birtokot azzal a feltétellel, hogy nem kell rajta megosztózniuk rokonaikkal, Nagy Lajos adományreformja szerint azonban már a megadományozott dönthette el, hogy nemzetségéből kivel osztja meg birtokát (vö. BERTÉNYI 2001, ENGEL 2003: 317, KURCZ 1988: 74–6). Ezeknek a nyelvi és nyelven kívüli tényezőknek az együttese eredményezte tehát, hogy a nemzetség-név nemigen vált családnévvé.

Megjegyzendő, hogy a nemzetségnév nem mindig megkülönböztető névelem; időnként csak egy körülírás része. Így a következő példában – 1281: [*Petrus filius Petri filij Buchk de Beremen*] *de generacione Julia bani*; ÁSzt. *Buchk* stb. a. – az általam szögletes zárójelek közé tett névszerkezet a *Bemerem*-nel zárul, vagyis a *de genere* szinonimájaként feltűnő *de generacione* már nem része, hiszen utána nem egy nemzetségnév következik, hanem egy ugyanazon nemzetséghez tartozó személy neve: 'Gyula bán nemzetségéből'. Ezzel az apa mellett egy újabb személy jelenik meg viszonyítási pontként, ez pedig, mint korábban láttuk, a körülírás jellemzője. Ebben az egyáltalán nem kivételes esetben tehát egy körülíráson belül különíthetünk el egy névszerkezetet.

A névkiegészítő elemek általában nem váltak családnévvé, egyes méltóságnevek azonban apanévi szerepbe kerülve öröklődővé válhattak, pl. *Bánfi, Vajdafi* (a *-fi* végű nevek kapcsán vö. FARKAS 2010a). Ezekben az esetekben vagy arról van szó, hogy a *Bán, Vajda* stb. valójában nem névkiegészítő elem, hanem az apa világi egyénneve volt (tehát a névviselő nem viselt báni, vajdai méltóságot), vagy pedig valóban névkiegészítő elem volt eredetileg, de a méltóságnak a családon belüli jelentősége következtében (jellemzően akkor, ha a családban más nem került hasonlóan magas pozícióba) az utódok névszerkezetében felváltotta az apa egyénnevét (a későbbi alsólendvai Bánffy család névadó ősé például a Hahót nembeli VII. Miklós bán, a losonci Bánffy családé pedig a Tomaj nembeli VII. Dénes bán volt; KARÁCSONYI 1900/2004²: 568–9; 1016–7). Tehát funkciójukat tekintve ezekben az esetekben valójában nem névkiegészítő elemek, hanem megkülönböztető névelemek váltak családnévvé.

A foglalkozásra vagy etnikumra utaló elemek szintén problémát okoznak: ezek esetében nehéz, sőt gyakran lehetetlen ugyanis eldönteni, hogy névkiegészítő elemmel vagy megkülönböztető névelemmel van dolgunk. A következő névszerkezetekben például – 1337: *Gregorius Bissenus de Zederegh filius Jacobi filii Marcelli* (AO. 3: 396), 1341: *Johannes filius Kunch bissenus de Rekeztheu* (AO. 4: 82) – a *bissenus* ('besenyő') mindkettő lehet. Ilyen esetekben legfeljebb a sorrend vizsgálata lehet a segítségünkre. Mint korábban mintegy 15 000, a 14. század első feléből származó adat alapján megállapítottam,

a névszerkezetben a megkülönböztető névelemek prototipikusnak tekinthető sorrendje a következő: [[[X dictus A] filius Y] de B] de genere C (bővebben l. SLÍZ 2009: 292–3).

A megkülönböztető névelemek közé tipikusan nem ékelődhet be ugyanazon személyre vonatkozó névkiegészítő elem; ezek az elemek csak a fenti prototipikus szerkezet előtt vagy után állhatnak; pl. 1324: *magister Deseu de Oliphant castellanus de Sepuswar* (AO. 2: 114). Ebben a névszerkezetben a *Deseu* az egyénnev, a *de Oliphant* a megkülönböztető névelem, s az ezek alkotta szerkezet előtt és mögött állnak a névkiegészítők: a *magister* és a *castellanus de Sepuswar*. Természetesen amennyiben a névkiegészítő elem egy másik, szintén a névszerkezetben szereplő személyre (jellemzően az apára vagy egyéb rokonra) vonatkozik, beékelődhet a megkülönböztető névelemek közé. Ebben az esetben ugyanis egy rövidebb névszerkezet ágyazódik be egy hosszabb névszerkezetbe, s a névkiegészítő elem a rövidebb szerkezet része. A következőkben erre láthatunk példát: *[Zunkur Nicolao et Petro filiis [comitis Hectoris de Dalka]₂]₁* (1330; AO. 2: 496–7). Az 1. szerkezet a három fiút jelöli meg, az ebbe beékelődő 2. pedig az apjukat. A felbontás persze így is értelmezhető: *[Zunkur Nicolao et Petro filiis [comitis Hectoris]₂ de Dalka]₁*. A *comitis* egyértelműen a 2. szerkezet része, és a tipikus sorrendnek megfelelően az apa egyénneve előtt áll. A névkiegészítő elemeken kívül anaforikus szerepű névmások, illetve igenevek is beékelődhetnek az egyénnev és a megkülönböztető névelemek közé (*ipse, idem, predictus* stb.); ezek azonban nem részei a névszerkezetnek, csupán alkalmilag, a szöveg lineáris kohéziójának eszközeiként kerülnek bele; pl. 1342: *Stephanus et Dominicus filii Nicolai filii eiusdem Pous de Kellemes* (AO. 4: 193), 1329: *Laurencii fratris predicti Johannis filii Valentini* (AO. 2: 402). Természetesen a prototipikus sorrendet semmiféle szabály nem írta elő az oklevelek megalkotói számára; az csupán a példák sokasága alapján felállítható, a személyek meghatározásának korabeli variációs lehetőségeit, illetve azoknak az oklevelekbeli gyakoriságát tükröző képlet. Ennélfogva bár szórványosan, de előfordul kevésbé tipikus sorrendű névszerkezet is, pl. 1303: *Stephanus palatinus filius Iriney Bani* (AO. 1: 51); ebben a névkiegészítő az egyénnev és a megkülönböztető névelem közé ékelődik, szemben a tipikusabb **Stephanus filius Iriney Bani palatinus* szerkezettel, egyfajta átmenetet alkotva ezáltal névszerkezet és körülírás között.

E hosszú, ám a megértéshez szükséges kitérő után visszatérve a kiinduláshoz: a prototipikus szerkezet alapján feltételezhetjük (de biztosan az adott személyre vonatkozó egyéb adatok hiányában nem állíthatjuk), hogy a *Gregorius Bissenus de Zederegh filius Jacobi filii Marcelli* (1337) névszerkezetben a *Bissenus* egy *dictus*-os típusú, de *dictus* nélküli megkülönböztető névelem, míg a *Johannes filius Kunch bisseus de Rekeztheu*-ben (1341), mivel ott nem előzi meg a *filius*-t, csak névkiegészítő elem. (További elbizonytalanító tényező viszont, hogy az 1337-es adatban a *filius* és a *de* sorrendje nem tipikus. Könnyen lehet, hogy a *de* a *Bissenus*-hoz, nem pedig a *Gregorius*-hoz tartozik; akkor viszont itt is névkiegészítő elemmel van dolgunk.) Bár ez első pillantásra lényegtelen különbségnek tűnik, értelmezésünknek nagyon is jelentős következménye lehet: amennyiben ugyanis a *bisseus*-t névkiegészítőnek, tehát köznévként tekintjük, biztosak lehetünk abban, hogy a névvisező besenyő származású; ha azonban megkülönböztető névelemként, azaz tulajdonnévként kezeljük, az is szóba jöhet, hogy a névvisezőnek a besenyőkkel való valamilyen kapcsolata vagy hasonlósága, nem pedig etnikuma motiválta a névadást. A foglalkozásnevek esetében ugyanennek a problémának a megoldására, vagyis a megkülönböztető névelem és a névkiegészítő elhatárolására nemrég GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS (2008) dolgozott ki egy jól működő módszert már említett munkájában.

4. A javasolt szemlélet és terminológia hasznosíthatósága. – Mint a fentebbi példából is kitűnt, a jelentős méretű korpussszal dolgozó makrovizsgálatokhoz a mikrovizsgálatokon át vezet az út. A tipikus esetekben a döntés csaknem automatikus, a kevésbé tipikusakban azonban csak alapos mérlegeléssel érhetünk el kielégítő megoldást, és több ilyen döntés már nagymértékben befolyásolhatja a makrovizsgálatok eredményeit. A mérlegelés azonban csak akkor lehetséges, ha pontosan és világosan definiált terminusokkal dolgozunk. Véleményem szerint feltétlenül szükséges, hogy világosan el tudjuk határolni egymástól a körülírásokat és a névszerkezeteket, illetve a névkiegészítő elemeket, a megkülönböztető névelemeket és a családneveket. Ez egyrészt hozzájárul a családnevek kialakulásának időbeli áttekintéséhez, másrészt a családnevek típusainak és azok előzményeinek, az egyes típusok keletkezését kiváltó okoknak, a típusok gyakoriságának, földrajzi és társadalmi elterjedtségének a pontosabb megismeréséhez.

A családnevek történetének időbeli áttekintése kapcsán azt is tapasztalhattuk, hogy a terminológiai bizonytalanságok és a kutatók terminushasználatában mutatkozó eltérések feltűnő különbségeket eredményezhetnek a végkövetkeztetésekből; ezért feltétlenül és mielőbb szükség lenne egy egységes terminológia kidolgozására, történjen ez akár az általam javasolt megnevezések általános használatával, akár egyéb, pontosan és egyértelműen definiált, a javasolt terminusok hátrányait is kiküszöbölő szakszókészlet létrehozásával.

Hivatkozott irodalom

- AO. 1–4. = NAGY IMRE szerk. 1878–1891. *Anjoukori okmánytár* 1–6., TASNÁDI NAGY GYULA szerk. 1920. *Anjoukori okmánytár* 7. Budapest.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár* 1000–1301. Budapest.
- BÁLINT SÁNDOR 1963. *Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei*. MNyTK. 105. Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Budapest.
- BERTÉNYI IVÁN 2001. A XIV. századi magyar királyi földbirtokpolitika néhány fontosabb kérdése. In: NEUMANN TIBOR szerk., *Tanulmányok a középkorról* 1. Budapest. 13–35.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- CsnVégSz. = FARKAS TAMÁS – F. LÁNCZ ÉVA szerk. 2009. *Régi magyar családnevek névvégmutató szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- ENGEL PÁL 2003. Társadalom és politikai struktúra az Anjou-kori Magyarországon. In: Uő, *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest. 302–19.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1932. *A magyar lovagkor nemzetségei 1200–1408*. Budapest.
- FARKAS TAMÁS 2010a. A -fi végű magyar családnevek típusai és története. *Névtani Értesítő* 32: 9–30.
- FARKAS TAMÁS 2010b. A magyar családnévanyag fogalma és struktúrája. *Magyar Nyelvjárások* 48. (Megjelenés előtt.)
- FEHÉR KRISZTINA 2002. A ragadványnevek lexikális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 40: 75–85.
- FEHÉR KRISZTINA 2003. A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *Magyar Nyelvjárások* 41: 155–66.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1965. Az Árpád-kori ragadványnevekről. *Magyar Nyelv* 61: 419–28.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. *NyudÉrt.* 68. Budapest.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1970. Társadalmi-gazdasági tényezők a XIV. századi jobbágyság kételemű neveinek kialakulásában. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia 1969*. NyudÉrt. 70. Budapest. 153–6.

- N. FODOR JÁNOS 2004. Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához – A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. *Névtani Értesítő* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS 2008a. *Északkelet-Magyarország személynéveinek komplex nyelvi elemzése (1401–1526)*. Doktori (PhD) értekezés 1. Budapest, ELTE BTK.
- N. FODOR JÁNOS 2008b. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–305.
- FÜGEDI ERIK 1957. Középkori várostörténetünk statisztikai forrásai. *Történeti Statisztikai Közlemények* 1: 43–85; 2–4: 16–75.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2008. Középkori mezővárosi foglalkozásneveink forrásértékéről. *Századok* 142: 437–62.
- GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS 2009. Újabb adatok a középkori jobbágysági-mezővárosi személynévadás kérdéséhez. *Névtani Értesítő* 31: 47–61.
- HAJDÚ MIHÁLY 1984–1985. A Garam-Ípoly közének személynévei a XV–XVI. században. *Névtani Értesítő* 9: 31–54; 10: 35–47.
- HAJDÚ MIHÁLY 1999. A személynévek községi elemeiről. *Névtani Értesítő* 21: 274–80.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynévek*. Budapest.
- HANKS, PATRICK – HODGES, FLAVIA 1988. *A Dictionary of Surnames*. Oxford–New York.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- KÁLMÁN BÉLA 1961. XVI. századi jobbágyságunkhoz. *Magyar Nyelvjárások* 7: 23–43.
- KÁLMÁN BÉLA 1979. Vezetéknévek és történelem. *Névtani Értesítő* 1: 9–13.
- KARÁCSONYI JÁNOS 1900/2004.² *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest. [Reprint.]
- KNIEZSA ISTVÁN 1965. *A magyar és a szlovák családnevek rendszere*. Budapest.
- KUBINYI ANDRÁS 2003. Családnévadás a középkori Magyarországon. In: STIRLING JÁNOS szerk., *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére*. Budapest. 96–112.
- KURCZ ÁGNES 1988. *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest.
- LÉVAI BÉLA 1984–1985. Szentgyörgyi jobbágyságunk az 1400-as évek közepén. *Magyar Nyelvjárások* 26–27: 115–120.
- B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. NytudÉrt. 33. Budapest.
- MÁLYUSZ ELEMÉR 1926. Az 1514. évi jobbágyháború okai. *Társadalomtudomány* 6: 373–80.
- MATTHEWS, CONSTANCE MARY 1966. *English Surnames*. London.
- MELICH JÁNOS 1943. Családnéveinkről. *Magyar Nyelv* 39: 265–89.
- MEZŐ ANDRÁS 1970. *A Várdai-birtokok jobbágyságnevei a XV. század közepén*. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 3. Kisvárdai.
- MIKESY SÁNDOR 1959. Miért alakultak ki vezetéknéveink? *Magyar Nyelvőr* 83: 82–7.
- MOLLAY KÁROLY 1938. *Középkori soproni családnevek*. Német Nyelvészeti Dolgozatok 1. Budapest.
- NAGY GYULA 1872. Magyar Onomasticon 3. *Századok* 6: 488–91.
- PAPP LÁSZLÓ 1958. Néhány szó becéző személynéveinkről. *Magyar Nyelvőr* 80: 454–7.
- PÓR ANTAL 1891. Válasz Nagy Géza ily című értekezésére: Árpád-kori személynéveink és az Osl nemzetség eredete. *Turul* 9: 179–88.
- RÁCZ ENDRE 1956a. A becéző nevek megkülönböztető szerepéről. *Nyelv és Irodalom* 2: 133–9.
- RÁCZ ENDRE 1956b. Az ikerítéssel alakult becéző nevek történetéhez. *Magyar Nyelv* 52: 48–52.

- RÁCZ ENDRE 1960. Néhány szempont becéző keresztnelveink vizsgálatához. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk., *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest. 146–9.
- REANEY, PERCY H. 1967. *The Origin of English Surnames*. London.
- SLÍZ MARIANN 2008a. Az egy személyre vonatkozó adatok mennyiségének szerepe a névtörténeti kutatásokban. *Névtani Értesítő* 30: 121–34.
- SLÍZ MARIANN 2008b. Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *Magyar Nyelv* 104: 186–97.
- SLÍZ MARIANN 2009. Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. *Magyar Nyelv* 105: 291–300.
- SLÍZ MARIANN 2010. *Névadás és történelem: az Anjou-kor I. felének személynevei*. 1. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.
- SZABÓ ISTVÁN 1954. *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. MNyTK. 86. Budapest.
- SZARVAS GÁBOR 1885. Hogyan mondjuk és írjuk az idegen neveket? *Magyar Nyelvőr* 14: 417–8.
- SZÉKELY GYÖRGY 1967. Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása. In: IMRE SAMU – SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., *A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai*. NyudÉrt. 58. Budapest. 206–10.
- SZÉKELY GYÖRGY 1970. A személynevek és a történettudomány. In: KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások II. Névtudományi Konferencia 1969*. NyudÉrt. 70. Budapest. 201–8.

SLÍZ MARIANN

MARIANN SLÍZ, **On terminology of historical personal name research**

One of the central topics in historical personal name research is the question of development of family names. Almost all researchers who discussed this topic had to face vague terminology, especially in connection with two problems: 1. how to refer to non-Christian single-element name forms, 2. how to refer to temporary name forms appearing before proper surnames were emerged. It proved difficult to elaborate terms for certain special name forms; in other cases, several terms are used in parallel to indicate a single type of names in the literature even today. The reason for this diversity lies either in theoretical differences behind creation of terms, or in misunderstanding the system of names. The paper presents the variety of relevant terms and suggests a possible solution to eliminate variations by introducing two new terms: *névszerkezet* ('name structure') and *megkülönböztető névelem* ('distinctive name element'; adopted from a toponymic work by ANDRÁS MEZŐ).